

”Konstantinopels skönhet är av samma art som Stockholms”

Ett kultursemiotiskt perspektiv på svenskspråkiga
skildringar av Konstantinopel och Istanbul

HELENA BODIN

Docent i litteraturvetenskap, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet, och Newmaninstitutet, Uppsala

Den svenskspråkiga litteraturen känner en lång rad författare som genom århundradena rest till Konstantinopel och Istanbul och skildrat sina intryck därifrån.

En av dem är Hans Ruin, som i mitten av 1950-talet anlände till Istanbul hamn. Han beskriver suggestivt hur mängder av ljus gnistrar och reflekteras i sjön bland ångfärjor, oceanångare och kaiker, och larmet är öronbedövande. Men i övrigt bortser han från den moderna turkiska staden för att i stället anknyta till ”det gamla Bysans” och den plats ”där det folkskred drog fram, från vilket vår egen ras leder sitt ursprung”.¹ Hagia Sofia, här uttytt som ”den himmelska vishetens kyrka”, syns omgiven av minareter, ”en främmande

¹ Ruin 1956, 132.

religions skiltvakter på post kring kristenhetens största och äldsta helgedom”.² Annars är det vanligt att Bysans framhålls som den dekadenta och korruperade motparten till ett upplyst och civiliserat västeuropeiskt samhälle. Men här, på plats bland ”en främmande religions” minareter i Istanbul, har resenären från väst inget emot att tillhöra den bysantinska kultursfären. Bysans och världens största ortodoxt kristna kupolkyrka blir i Ruins reseskildring till representanter för den egna kulturen, och minareterna framställs som vakter på gränsen mellan det egna och det främmande, mellan de olika kulturerna och religionerna.

Avsikten i den här artikeln är att ge exempel på och ur ett kultursemiotiskt perspektiv diskutera svenskspråkiga reseskildringar där Konstantinopel och Istanbul – staden bytte officiellt namn 1926 – liknas vid resenärernas egen hemstad, Stockholm. I nära anslutning till de här reseskildringarna tas också ett tidigare opublicerat diktutkast av Gunnar Ekelöf upp. Det utspelar sig i Istanbul men på ett annat plan möjligen även i Stockholm.

Med hjälp av den rysk-estniska litteraturvetaren Jurij Lotmans kultursemiotiska synsätt kan dåtidens Konstantinopel och dagens Istanbul sägas utgöra ett eget kulturellt centrum inom den bysantinska semiosfären, där den ortodoxa kyrkans ekumeniske patriark ännu har sitt säte.³ Samtidigt är staden belägen i den yttersta periferin av den västliga semiosfären, som har sitt oomtvistliga kulturella centrum i Paris.⁴ Ytterligare en möjlighet är att efter det bysantinska imperiets fall se staden som en del av en osmansk semiosfär.

Med *semiosfär* avser Lotman det semiotiska rum som krävs för att ett gemensamt kommunikationssystem och språk överhuvudtaget ska kunna fungera. Semiosfären är på så vis både villkoret för och resultatet av en kulturens utveckling. Beroende på vilken semiosfär resenären ansluter sig till kommer han eller hon att tillämpa olika synsätt på vad kunskap och kulturella värden är, och framför allt på var gränsen för ’det egna’ går. Vid ankomsten till

² Ibid.

³ Lotman 1990. För en tillämpning av Lotmans kulturteori i kombination med den israeliske litteraturvetaren och semiotikern Itamar Even-Zohars teori om polysystem, se Bodin 2011.

⁴ Se Bodin 2011, 23 med vidare hänvisningar.

Istanbul kan vår ovan citerade resenär Hans Ruin tillfälligt ansluta sig till den bysantinska semiosfären och se dess kristna värden försvarade av Hagia Sofia. Men att han skulle ta steget över till ytterligare en semiosfär, där muslimska och osmanska värden och normer erkänns, är inte aktuellt.

Poängen med att i enlighet med Lotmans kultursemiotiska modell tänka i termer av semiosfärer är just att gränserna mellan dem inte är fasta. Semiosfärer kännetecknas tvärtom av sina inneboende dynamiska principer och är genomsläppliga, föränderliga och inbegripna i dialog med varandra. ’Det egna’ måste ständigt uppdateras och justeras genom dialogen med andra semiosfärer, andra betydelsebildande, normgivande sammanhang. Det handlar på så vis mer om möjligheterna att på ett dynamiskt vis erkänna och ta intryck av olika kulturellt bestämda värde- och normsystem, än om att utgå från en på förhand given, mer statisk konstruktion av ’den Andre’ i termer av orientalism och occidentalism.⁵ Som Johannes Salminen påpekat, kan resan till Bysans bli en resa hem.⁶

Det är också vad många reseskildringar, brev och resedagböcker vittnar om: att de svenska författarna har rest till något främmande, till den absoluta utkanten av sin egen västeuropeiska kultur, bara för att med ens känna sig alldeles som hemma, då de slås av likheten mellan Istanbul och den hemort de lämnat. För sjuttonhundratalsresenären Jacob Jonas Björnståhl påminner den smalaste delen av Marmarasjön om Mälaren därhemma, och på en av Prinsöarna, där det finns ett grekiskt-ortodox kloster, väcks hans hemkänslor av talskogen.⁷

Alldeles särskilt brukar just likheten mellan Konstantinopel och Stockholm lyftas fram i reseskildringarna. Det är snarast en stående vändning, ett slags *topos*, att utsikten från Gyllene hornet i Istanbul liknas vid utsikten i Stockholm från Gamla stan bortåt Södermalm. Om inte annat, så förstår man det av att Anders Österling redan 1924 uttryckligen avstår från att använda den slitna klichén i sin skildring av ankomsten till Konstantinopel: ”icke heller

⁵ Se Said 1993 resp. Fazlhashemi 2005.

⁶ Salminen 1994, 165.

⁷ Österling 1947, 119 och 128.

vill jag hemfalla åt allmänna banaliteter om det natursköna läget och likheten mellan Gyllene hornet och Stockholms ström.”⁸ Men kanske är den här iakttagelsen inte bara banal? Låt oss se närmare på några fler exempel.

En av de få kvinnliga långresenärerna, Fredrika Bremer, gjorde i början av 1860-talet under sin resa i ”gamla världen” även ett oplanerat besök i Konstantinopel. Väl där är det stadens likhet med Stockholm som först faller henne i tanken, samtidigt som hon lyfter fram Konstantinopels långt större mångfald: ”Men när äntligen ångfartyget ligger stilla på Gyllne hornets vatten uti Peras hamn, måste jag tänka på – Stockholm. Likheten i läge, i taflan av land och vatten är påfallande; men livet har här mera mångfald, proportionerna är större.”⁹ Även den kungliga resenären Oscar II betonar i sin reseskildring ”På Seraljudden” (1888) just skillnaderna i likheten mellan de båda städerna:

*Se ut åt det höga landet mitt emot! Visst är det sant, det påminner något, ja rätt mycket om Stockholms Södermalms strand. Men det är ändå något annat. Där Sankt Katarinas kyrktorn skulle vara, sträcka tjugo moskéminareter – och väl flera – sina magra fingrar upp mot skyn till Allahs åkallan och profetens lov.*¹⁰

Några decennier senare, i början av 1920-talet, är Fredrik Böök inne på samma spår: ”Det hela är lika festligt, brokigt och överväldigande i verkligheten, som det någonsin lyst för en i fantasien. Vad det mest liknar bland europeiska städer är utan tvivel Stockholm, fast allting i Konstantinopel är mycket större och väldigare.”¹¹ Ännu under mellankrigstiden, ett decennium senare, tog Hjalmar Gullberg tåget till Grekland på en långresa som även förde honom till Istanbul, som han kallar vid dess äldre namn Konstantinopel.¹² Han slås av likheten mellan å ena sidan Konstantinopel och Bosporen, å andra sidan hans

⁸ Österling 1924, 34.

⁹ Bremer 1861, 245.

¹⁰ Oscar II 1888, 100.

¹¹ Böök 1922, 271.

¹² Se vidare Bodin 2002, 26–47.

svenska hemtrakter, såväl dem i Stockholm som dem i Skåne, och antecknar i resedagboken:

Konstantinopels skönhet är av samma art som Stockholms; de båda städerna liknar varandra. På samma sätt som Pera på andra sidan Gyllene hornet lyfter sig över Stambuls ruffiga kajer och åldriga moskéer och palats, lyfter sig Stockholms Söder på andra sidan vattnet över Gamla stan. Det är det unika läget vid vatten som delar sig som gör städernas skönhet, och i båda pittoreska vyer, byggnader i blandad stil, gammalt och nytt om vartannat i brokiga tablåer, decentraliserade huvudstäder med monumentalbyggnader utplanterade i skiftande terräng.¹³

Likheten mellan Istanbul och Stockholm må vara överutnyttjad och klichéartad, men den tycks fungera. Det är städernas liknande läge, deras naturliga förutsättningar på höjder nära strömmande vatten ”som delar sig”, som skapar de yttre ramarna för fortsatta jämförelser, där fokus strax flyttas från natur till kultur, till Istanbuls urbana mångkulturella och mångreligiösa miljö. Med ett urgammalt retoriskt grepp, praktiserat redan av Herodotos,¹⁴ slås här en bro mellan resenären och läsarna. Resenärens förmåga att i mötet med det främmande relatera till det egna, till det redan välkända, väcker förståelse och inlevelse hos läsaren.

Vad vi hittills sett exempel på är reseskildringar där Konstantinopel och Istanbul har liknats vid Stockholm. Men i ett tidigare opublicerat diktutkast av Gunnar Ekelöf, kallat ”Moriologi”, finns det anledning att låta jämförelsen gå i den omvända riktningen för att pröva en smått spekulativ tolkning av dikten, där Seraljén och den färjelinje i Istanbul som nämns kan tänkas syfta på miljöer i Stockholm.

Utkastet har karaktär av en drömsyn och inleds med ett möte, eller snarare ett uteblivet samtal, mellan en näktergal och diktjaget på färjan mellan Üsküdar och Galata i Istanbul. Ekelöf skrev gärna rolldikter, men i det här

¹³ Gullberg 1993, 36 (18 maj 1932). Se även Bodin 2002, 46.

¹⁴ För Herodotos’ strategier, se Melberg 2006, 22f, med vidare hänvisning till Hartog 1980.

fallet finns ingen anledning att tro att diktjaget skulle avse någon annan person än författaren själv:

Moriologi

(”En näktergal i Malmö”)

*Jag spanade länge efter näktergalar
innan jag lyckades få se någon.
Det var på färjan mellan Üsküdar och Galatabron.
Jag presenterade mig, tänkte mitt namn
eller mitt ansikte var bekanta.
Han sade knappt ett ord utom detta:
”Jag skall dit upp nu”, och han pekade upp mot Seraljen.
Andra gången såg jag näktergalen uppe i Seraljen
iklädd hederskaftan och med Storherrens orden om halsen.
Jag visste att han var grek
lika väl som rhomäer
och att han nyligen kommenterat en dikt av Catullus.
Jag frågade: ”Är det svårt att äta upp sig själv?”
Hans ansikte, märkt av sjukdom, och hans röst svarade:
”Ja, det är svårt.”*

*Dessa två repliker är de enda jag har bytt med
näktergalen från Malmö eller Üsküdar och Galata eller
Köpenhamn. Däremot har jag ofta hört hans röst utan att
få se honom i det täta lövverket.¹⁵*

Enligt en anteckning på manuskriptet av Ekelöfs hustru är det Hjalmar Gullberg som dikten gäller. Genom en syftning på hans kända dikt ”Till en

¹⁵ Ekelöf, ”Moriologi”. Gunnar Ekelöf-samlingen, UUB. Kapsel XXIVb. 17. Diktutkast, sena. Grotesker, 513.

näktergal i Malmö” framställs han här metonymiskt som en näktergal.¹⁶ Även de biografiska detaljerna – städerna Malmö och Köpenhamn, och ansiktet, märkt av sjukdom – talar för att det är Gullberg som är nyckeln till de många gåtor som dikten ställer läsaren inför.¹⁷

Den kommentar till en av Catullus’ dikter som nämns i utkastet syftar också på Gullberg och hans dikt om Catullus’ självlukare, ”Non si demisso se ipse voret capite”, ur *Terziner i okonstens tid* (1958). Formuleringen att han ”nyligen kommenterat” dikten gör därmed att Ekelöfs utkast kan dateras till efter 1958. Replikskiftet som återges, frågan om det är svårt ”att äta upp sig själv” och svaret ”Ja, det är svårt”, alluderar direkt på Catullus’ dikt, där självlukandet innebär en obscen akrobatisk gest. Men repliken kan också syfta på Gullbergs svåra muskelförlamningsjukdom, som särskilt besvärligt drabbade förmågan att andas, svälja och tala, och som föranledde att han sommaren 1961 tog sitt liv.

I diktutkastet karaktäriseras Gullberg dessutom som ”grek / lika väl som rhomäer”, alltså som grek och bysantinare – ”rhomäer” är Ekelöfs försvenskning av det grekiska ordet för romare, *romaios*, som var vad bysantinerna själva kallade sig. Beskrivningen hade fog för sig: Gullberg var välkänd som översättare av antika dramer, men han var också den som hade översatt ”Julhymn av Romanos”, en lång bysantinsk hymn från 500-talet.¹⁸ Även utkastets rubrik, ”Moriologi”, är grekisk. *Mirologi* är benämningen på det slags traditionellt grekiska klagosång som än idag ingår i den ortodoxt kristna begravningsritualen.¹⁹ Sammanlagt talar flera av dessa detaljer för att Ekelöfs diktutkast kommit till inte bara efter 1958, utan efter Gullbergs död 1961.²⁰

¹⁶ Gullberg 1942.

¹⁷ För Gullbergs biografi, se Bodin 2002, med vidare hänvisningar till Fehrman 1967 resp. Thott 1991.

¹⁸ Gullberg 1944; se vidare Bodin 2002, 59–112.

¹⁹ Se Bodin 2011, 307–08, med vidare hänvisningar.

²⁰ För Ekelöfs omfattande arbete med att läsa in sig på bysantinsk litteratur från våren 1962 och framåt, se Bodin 2011, 207–12 et passim.

Den färjeförbindelse som nämns i diktutkastet gäller explicit linjen i Istanbul mellan Üsküdar och Galata, som går i skytteltrafik mellan Asien och Europa. Samtidigt nämns som vi sett förbindelsen mellan Malmö och Köpenhamn, platser som kan förknippas med Gullberg. Att diktutkastet skulle kunna gå tillbaka på en verklig händelse, där Ekelöf och Gullberg skulle ha mötts på en färja i Istanbul, är emellertid omöjligt. Gullberg besökte Istanbul redan 1932 medan Ekelöf kom dit först tre decennier senare, 1965.²¹ De hade heller inte mycket gemensamt som författare och umgicks inte på hemmaplan. Däremot var de båda ledamöter i Svenska Akademien – Gullberg redan från 1940 och Ekelöf från 1958 – och där kunde det, under en kort period fram till Gullbergs död 1961, hända att de möttes.

Detta förhållande gör det möjligt att trots allt tänka sig en verklig bakgrund till diktutkastets färjefärd och replikskifte. Under sina år i Stockholm bodde Gullberg på Djurgården, i Villa Bergsgården med adress Sollidsbacken. På färjan mellan Djurgården och Gamla stan skulle de två diktarna därför mycket väl ha kunnat mötas, kanske på väg till sammanträde i Svenska Akademien i Börshuset i Gamla stan. Enligt utkastet presenterar sig Ekelöf ombord på färjan men får endast ett korthugget svar från Gullberg: ”Jag skall dit upp nu’, och han pekade upp mot Seraljen.” Därefter berättas hur de nästa gång möts i just Seraljen. Näktergalen (Gullberg) är då ”iklädd hederskaftan och med Storherrens orden om halsen”. Scenen låter sig gärna överföras till ett sammanträde i Svenska Akademien, kanske ett högtidssammanträde, där ordensprydda ledamöter går klädda i frack.

Ekelöfs diktutkast kan på så vis tolkas som en genomförd men outtydd liknelse mellan Seraljen, belägen ytterst på udden i Istanbul, och Svenska Akademien, med dess högt placerade lokaler i Gamla stan. Det är dit upp Gullberg pekar, och det är dit han är på väg vid deras första möte i Ekelöfs diktutkast. Men mest givande för förståelsen av diktutkastets olika bottnar blir ändå att fortsätta dubbelexponera de båda möjliga tolkningarna – drömsynen där diktjaget möter en näktergal på färjan i Istanbul på väg mot Galata, och det

²¹ För Gullberg, se ovan, not 13; för Ekelöf, se Bodin 2011, 201–15, med vidare hänvisningar till Sommar 1989 och Moberg 1989.

tänkbara verkliga mötet mellan de två akademiledamöterna på Djurgårdsfärjan i Stockholm på väg mot Gamla stan.

I diktens avslutning säger sig diktjaget ofta ha hört näktergalens röst utan att se honom – mycket möjligt syftar Ekelöf här på Gullbergs många framträdanden i radio. Vad som i övrigt berättas om deras relation är inget annat än tystnad: ”Dessa två repliker är de enda jag har bytt med näktergalen”, sammanfattar diktjaget. Desto mer fascinerande är det att tänka sig att Svenska Akademien under några år i mitten av 1900-talet hade två ledamöter som – åtminstone om Ekelöf fick råda – kunde ses som bysantinare: Gullberg, som av Ekelöf här kallas ”rhomäer”, och Ekelöf själv, som kallat sig ”så byzantinsk som en svensk kan vara”.²² De hade båda levande erfarenheter från det genom historien ständigt mångkulturella Konstantinopel och Istanbul, där det antika, bysantinskt kristna och osmanskt muslimska arvet möts, precis som i Ekelöfs diktutkast, och de kunde associera till andra storherrar och högtidsdräkter än dem som traditionellt erbjuds inom västlig och svensk kultur.

Vid sidan av Paris och dess många kulturella och konstnärliga institutioner är Stockholm med Svenska Akademien, som årligen utser Nobelpristagaren i litteratur, ett av den västliga semiosfärens normgivande kulturella centra. Ekelöfs ”Moriologi”, hans klagosång efter Gullbergs bortgång, blir ett fantasieggande försök att genom en avancerad dubbelexponering av Istanbul och Stockholm låta den bysantinska och även den osmanska semiosfären skära rakt igenom den västliga semiosfärens kulturella maktcentrum. Den tolkning av diktutkastet som här prövats visar att det främmande kan ta plats i den egna semiosfärens absoluta centrum. Men det förutsätter att det finns personer och kulturbärare som är beredda att skifta perspektiv och erkänna en annan semiosfärens kulturella värden och normer som lika giltiga som de egna. De många reseskildringarna från Konstantinopel och Istanbul inom svenskspråkig litteratur, där den främmande staden liknas vid hemstaden Stockholm, har under ett par hundra år bidragit till att skapa sådana förutsättningar för kulturella perspektivskiften.

²² Ekelöf, ej avsänt vykort till Bengt Salomonsson. Gunnar Ekelöf-samlingen, UUB. Kapsel XXIVa. 8. Varia, 219. Se vidare Bodin 2011, 312ff.

Käll- och litteraturlista

- Bodin, H. 2002. *Hjalmar Gullberg och bysantinismen – ”som paradoxer i tid och rum”*. Diss. Stockholms universitet. Skellefteå.
- Bodin, H. 2011. *Bruken av Bysans. Studier i svenskspråkig litteratur och kultur 1948–71*. Skellefteå.
- Bremer, F. 1861. *Lifvet i gamla världen. Dagboks-anteckningar under resor i söder- och österland. D. 4, Palestina och Turkiet*. Stockholm.
- Böök, F. 1922. *Resa till Konstantinopel genom Mellaneuropa våren 1922*. Stockholm.
- Fazlhashemi, M. 2005. *Occidentalism. Idéer om väst och modernitet bland muslimska tänkare*. Lund.
- Gullberg, Hj. 1942. *Fem fiskar och två kornbröd. Dikter*. Stockholm.
- Gullberg, Hj. 1944. *Sången om en son och andra tolkningar av främmande lyrik*. Stockholm.
- Gullberg, Hj. 1958. *Terziner i konstens tid*. Stockholm.
- Gullberg, Hj. 1993. *Resedagbok i Grekland*, C. Fehrman och P. Åström (red). Jonsered.
- Lotman, Yu. M. 1990. *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*. Trans. by Ann Shukman. London–New York.
- Melberg, A. 2006. *Resa och skriva. En guide till den moderna reselitteraturen*. Göteborg.
- Oscar II. 1888. *Reseminnen från skilda tider*. Stockholm.
- Ruin, H. 1956. *Det sjunkna hornet*. Stockholm.
- Said, E. W. 1993 [1978]. *Orientalism*. Övers. H. O. Sjöström. Förord S. Kahle. Stockholm.
- Salminen, J. 1994. *Den blå stenen*. Anteckningar om öst och väst. Stockholm.
- Österling, A. 1924. *Levant. Skildringar från en medelhavsresa 1924*. Stockholm.
- Österling, A. 1947. *Jacob Jonas Björnståhl. Minnesteckning*. Stockholm.

Otryckta källor

Uppsala: Universitetsbiblioteket (UUB). Handskriftsavdelningen. Gunnar Ekelöfsamlingen. Kapsel XXIVa (8. Varia) och XXIVb (17. Diktutkast, sena. Grotesker.)